

---

## Zwevende kiezers, zwevende partijen

### Electorale trends\*

URI ROSENTHAL

#### Constanten en veranderlijken

Op woensdagavond 22 november 2006, toen de stemmen voor de Tweede Kamerverkiezingen waren geteld, sloeg de paniek bij veel vvd'ers toe. De partij haalde niet meer dan 22 zetels. Sommigen zeiden dat het partijbureau de uitslagenavond met vooruitziende blik in Madurodam had georganiseerd. Ze herinnerden zich niet dat lijsttrekker Frits Bolkestein acht jaar terug, in 1998, in datzelfde Madurodam stormachtig door de vvd-aanhang was toegejuicht voor de 38 zetels die de partij bij de Kamerverkiezingen mocht inboeken. Laat staan dat ze wisten dat de vvd wel eens eerder naar 22 zetels was teruggeworpen. Bij de verkiezingen van 1982 haalden de liberalen maar liefst 36 zetels. Vier jaar later waren er daar nog 27 van over, en in 1989 viel de vvd met 22 zetels terug naar het niveau van begin jaren zeventig.

In dit turbulente eerste decennium van de eenentwintigste eeuw is het collectieve geheugen in de vvd zwak ontwikkeld. Nog slechts weinigen hebben eigen herinneringen aan de eerste decennia van de geschiedenis van de vvd en de electorale en parlementaire ontwikkelingen uit die tijd. De almaar toenemende intensiteit en visuele zeggingskracht waarmee politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen tegenwoordig tot ons komen, dringen de historische feiten naar de achtergrond. De electorale trends in het vvd-electoraat over een lange periode getuigen in elk geval van zowel constanten als veranderlijken. Daarin verschilt de vvd niet van de andere grote partijen in ons land. De veranderlijken spreken natuurlijk meer tot de verbeelding. Als die de partij ten goede komen, leidt dat tot euforische ideeën over voortdenderende groei. Ik heb daar zelf in

---

\* Dank is verschuldigd aan Henk Vonhoff voor zijn commentaar op de conceptversie van dit hoofdstuk. Tevens dank aan Joan Arensman voor het leveren van inhoudelijk commentaar. Dank aan Ingrid Jansen voor de assistentie bij de voorbereiding.

de periode-Bolkestein ook enige momenten last van gehad. Is er daarentegen sprake van een forse krimp van het vvd-electoraat, dan bestaat al gauw de neiging om daarin het begin van het einde te zien. De turbulentie van nog recenter datum levert ook weer dat soort geluiden op, maar de vvd heeft wel vaker voor hete vuren gestaan.

Voordat de constatering van constanten en veranderlijken als een doodoener wordt afgedaan, is het goed om op te merken dat er in de wereld sommige democratische stelsels zijn waar het electorale landschap aanzienlijk vlakker is dan bij ons, en dat er landen zijn waar de turbulentie heviger is dan bij ons. Bovendien geldt dat er in ons land uiteraard een paar politieke partijen zijn die over lange periodes een vrijwel permanente, zij het geringe omvang hebben gehad. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kleine christelijke partijen, ook al mag de ChristenUnie zich momenteel verheugen in een aardige electorale groei. Het geldt ook aan de linkerkant van het politieke spectrum voor GroenLinks, ook al heeft die partij de afgelopen jaren haar electorale aandeel zien slinken.

### **vvd tweederangs in politicologisch onderzoek**

Het is niet goed mogelijk de electorale trends over de volle zestig jaar van het bestaan van de vvd gedetailleerd te beschrijven en te analyseren. Allereerst ontbreken voor de eerste twintig jaar relevante achtergrondgegevens. Hiervoor staan ons alleen algemene bevindingen over de electorale positie van de vvd ter beschikking. De literatuur over de partij in die periode jaar richt zich vooral op de partij als zodanig en de hoofdrolspelers. In beschrijvingen en analyses is het electoraat volgend.<sup>1</sup> Vanaf de jaren vijftig komen er peilingen van de politieke voorkeuren van de Nederlandse burgers.<sup>2</sup> Maar het grootschalige politicologische onderzoek van de Nederlandse kiezer – diens kiesgedrag, sociale achtergrond en beweegredenen voor zijn stemgedrag – heeft pas een aanvang genomen in de tweede helft van de jaren zestig. Een obstakel bij het beschrijven en analyseren van electorale trends over de afgelopen veertig jaar is dan weer dat de onderzoeken van opeenvolgende verkiezingen pas na verloop van tijd vergelijkbare gegevens opleveren. Maar dan is er vervolgens een extra obstakel. Degenen die de databestanden in het zogeheten Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) hebben bewerkt en verwerkt, hebben nogal eens verschillende paden bewandeld waardoor de systematische vergelijking van de uitkomsten van verkiezingen bemoeilijkt wordt.<sup>3</sup>

Ten slotte is het opvallend dat de vvd in de publicaties van het NKO in het algemeen stiefmoederlijk bedeed is. Onder de Nederlandse politicologen was

het partijpolitieke hemd nu eenmaal nader dan de rok, en dat is het nog steeds. De belangrijkste bijdragen aan het kiezersonderzoek zijn steeds afkomstig geweest van politicologen aan de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Leiden en de Vrije Universiteit (VU). In de eerste twee onderzoeksgroepen waren en zijn vooral PVDA'ers te vinden, aan de VU een mengeling van linkse en confessionele academici. Het aantal onderzoekers van kiesgedrag die een bijzondere belangstelling voor de VVD en het liberale electoraat aan de dag leggen, was en is gering. Wie erop let, ziet in veel publicaties een bijna vanzelfsprekende verwaarlozing van de ontwikkelingen binnen het VVD-electoraat. Als vanzelf gaat de aandacht in wat meer specifieke beschouwingen vooral uit naar de PVDA, met de confessionele partijen en later het CDA als goede tweede. De VVD hangt er een beetje bij.

### **Electorale trends: algemeen**

De VVD heeft bij Tweede Kamerverkiezingen vanaf het allereerste begin ups en downs gekend (zie tabel 1). Zij is sinds haar oprichting in 1948 ruim drie decennia gestadig gegroeid – zij het dat er geringe dalingen waren in 1956, 1971 en 1981, en een steviger verlies in 1963. In de jaren tachtig van de vorige eeuw waren er heftige fluctuaties. In de jaren negentig kon de VVD zich verheugen in een forse groei. In het eerste decennium van deze eeuw viel de partij terug naar het niveau van begin jaren zeventig en einde jaren tachtig. Begin jaren zeventig was er sprake van een tussenfase in een proces van stevige groei. Einde jaren tachtig had de partij te kampen met een kortstondige, diepe terugval, die begin jaren negentig meer dan goed gemaakt werd.

De winst- en verliesrekening van de VVD door de tijd heen kan allereerst worden opgemaakt aan de hand van een aantal eenvoudige constatering. De VVD heeft steeds bij verkiezingen gewonnen dankzij a) een krachtige oppositie; b) onomstreden leiderschap gekoppeld aan het bepalen van de maatschappelijke en politieke agenda; en c) als variant daarvan gevestigd en langdurig leiderschap. Daarentegen moesten doorgaans verliezen worden geïncasseerd als de partij regeringsverantwoordelijkheid had gedragen. Dit gold in het bijzonder wanneer de VVD een coalitie vormde met confessionele partijen – later het CDA – en in die coalitie de tweede viool moest spelen. Interne conflicten, bijvoorbeeld in de Tweede Kamerfractie of tussen liberale bewindspersonen, hebben ook steeds slechte scores bij de verkiezingen in de hand gewerkt. Een andere, hiermee samenhangende factor was omstreden leiderschap en, ook hier als een variant

*Tabel 1. Zeteltal Tweede Kamerverkiezingen VVD, 1948-2006*

verkiezingsdatum	Stemmenpercentage	zetelaantal
7 juli 1948	7,95	8
25 juni 1952	8,83	9
13 juni 1956	8,77	13*)
12 maart 1959	12,21	19
15 mei 1963	10,29	16
15 februari 1967	10,73	17
28 april 1971	10,34	16
29 november 1972	14,45	22
25 mei 1977	17,95	28
26 mei 1981	17,32	26
8 september 1982	23,08	36
21 mei 1986	17,41	27
6 september 1989	14,57	22
3 mei 1994	19,96	31
6 mei 1998	24,69	38
15 mei 2002	15,44	24
22 januari 2003	17,91	28
22 november 2006	14,67	22

\*) In 1956 ging het aantal Tweede Kamerzetels van 100 naar 150.

daarvan, nog niet gevestigd leiderschap. Recentelijk moet daaraan worden toegevoegd dat de tweespalt tussen de winnaar en verliezer van een interne lijsttrekkersverkiezing de forse verkiezingsnederlaag van november 2006 heeft bevorderd.

### Wat vvd-kiezers niet willen

#### *Begin jaren zestig: interne spanningen*

Laten wij deze constatering voorzien van data, cijfers en namen. Na een prachtig resultaat bij de verkiezingen van 1959 lijdt de vvd voor het eerst in haar bestaan een stevig verlies bij de verkiezingen van 1963. Dat gebeurt nadat de partij, afgezien van een gering aandeel in het kabinet-Drees-Van Schaik en

het eerste kabinet-Drees (1948-1952), voor het eerst herkenbare regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. Die regeringsverantwoordelijkheid deelt ze met de drie confessionele partijen uit die tijd: de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). De vvd is, ondanks het vice-premierschap van Henk Korthals, de onmiskenbare junior partner. Ze heeft slechts drie ministers en de zware portefeuilles in het kabinet, onder leiding van de populaire Jan de Quay, zijn alle in handen van confessionele bewindspersonen. De vvd heeft de grootst mogelijke moeite om één lijn te trekken in de kwestie Nieuw-Guinea.<sup>4</sup> Ze wordt bovendien geteisterd door rivaliteit tussen de voorzitters van de Tweede en Eerste Kamerfracties: de grote man van de partij in zijn nadagen, Pieter Oud, en Harm van Riel. Een confrontatie met de 'eigen' minister van Defensie Simon Visser, die onhandig omspringt met een op zichzelf onbetekenend schandaaltje, zet de zaak op scherp. Aldus het ongunstige gesternte waaronder de vvd de verkiezingsstrijd van 1963 in gaat: deelname aan een door anderen gedomineerd coalitiekabinet, interne spanningen en het vertrek van *founding father* Oud. Het algemeen aanvaarde lijsttrekkerschap van minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus kan dit niet compenseren.

*Jaren tachtig: betalen voor de coalitie met het CDA*

Zware verkiezingsnederlagen blijven de vvd daarna bespaard tot de tweede helft van de jaren tachtig. Na een ongekende sprong voorwaarts bij de verkiezingen van 1982 verliest de partij in 1986 bijna zes procentpunt (in zetels van 36 naar 27) en bij de vervroegde verkiezingen van 1989 weer bijna drie procent: terug naar 22 zetels. In zeven jaar tijd verliest ze bijna veertig procent van het vvd-electoraat. Het zijn zeven jaren die geheel volgens het stramien van de verliesfactoren verlopen. De vvd zit in een coalitieregering met het CDA onder leiding van Ruud Lubbers. Die trekt bij de verkiezingen van 1986 de premierbonus naar zich toe. Het CDA wint fors, van 45 naar 54 zetels. Joop den Uyl voert voor de laatste maal de PVDA aan en verzilvert de oppositie tegen het eerste kabinet-Lubbers: vijf zetels winst (52 zetels). Ondanks een ongekend groot aandeel in het kabinet – zes van de veertien ministers – moet de vvd in het eerste kabinet-Lubbers het initiatief grotendeels aan de CDA-bewindspersonen laten. Het 'Akkoord van Wassenaar' tussen werkgeversvoorzitter Chris van Veen en vakbondsleider Wim Kok, dat de bitter noodzakelijke financieel-economische sanering van het land bevestigt, straalt af op het CDA-duo Lubbers en Jan de Koning. De vvd gaat zwaar gebukt onder de uitkomsten van de

parlementaire enquête naar het rsv-drama, die vice-premier en minister van Economische Zaken Gijs van Aardenne het akelige predicaat aangeschoten wild oplevert en bovendien spanningen in de Tweede Kamerfractie genereert. Krachtige bewindspersonen als Frits Korthals Altes (Justitie) en Neelie Smit-Kroes (Verkeer en Waterstaat), en ook de vooral buiten de vvd populaire minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Pieter Winsemius kunnen daar niet tegen op. Daarbij komt dat de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, Ed Nijpels, door zijn manier van doen tot in de eigen fractie veel verzet wekt. Zijn naam valt ook in een aantal affaires; wij zouden sommige nu mediahypes noemen. Vanwege zijn eclatante electorale succes vier jaar eerder voert hij in 1986 toch weer de lijst aan. Om hem heen stellen partijprominenten echter zijn leiderschap ter discussie. Ook al komt het niet in de openbaarheid, het bevordert nu niet bepaald de synergie in de maanden voorafgaand aan de verkiezingen.<sup>5</sup> Het staat alles bij elkaar garant voor een electorale nederlaag in mei 1986: weer de tweede partij in een coalitie met het cda, spanningen in de Tweede Kamerfractie en een omstreden lijsttrekker. Het is eigenlijk vragen om een afstraffing.

Drie jaar later, in 1989, valt de vvd terug naar minder dan vijftien procent van de uitgebrachte stemmen; goed voor niet meer dan 22 zetels – evenveel als in 1972. Alleen was het toen feest vanwege een prachtig resultaat, en nu het begin van de definitieve politieke afrekening met fractievoorzitter en lijsttrekker Joris Voorhoeve. Ook de verkiezingsnederlaag van 1989 kondigt zich langs de inmiddels bekende lijnen aan. De vvd doet ondanks het slechte resultaat bij de verkiezingen van 1986 toch weer mee in een coalitiekabinet onder leiding van Lubbers. De numerieke en machtsverhoudingen tussen de regeringspartners zijn veranderd ten gunste van het cda. Was de verhouding in het eerste kabinet-Lubbers 5:4, nu is die 2:1. De vvd zal dat vervolgens drie jaar lang weten. Vice-premier Rudolf de Korte wordt door Lubbers herhaaldelijk geschoffeerd. De coalitie gaat gebukt onder voortdurende spanningen – niet alleen door toedoen van Lubbers, maar ook door de vvd zelf. De liberalen vinden na de slecht verlopen verkiezingen het zogeheten ‘duolisme’ uit: twee kapiteins op één schip – vice-premier De Korte en de nieuwe fractievoorzitter Voorhoeve. Zij kunnen het redelijk goed met elkaar vinden, maar geen van tweeën heeft het in ‘eigen kring’ echt voor het zeggen. Het botert niet tussen de liberale ministers in het kabinet, en in de Tweede Kamerfractie heeft Voorhoeve het lastig. Coalitiepartner cda en oppositiepartij pvda profiteren ervan. Het loopt uit op de beruchte kabinetscrisis over het reiskostenforfait. Binnen het liberale smaldeel in het kabinet heerst tweespalt en de Tweede

Kamerfractie weet zich geen raad met de harde lijn van premier Lubbers en minister van Financiën Onno Ruding. Tot verbijstering van Voorhoeve is het begin mei 1989 binnen de kortste keren afgelopen met het tweede kabinet-Lubbers.

Ook is aan alle voorwaarden voor een verkiezingsnederlaag voldaan: een periode waarin de vvd in de coalitie als het kleine broertje wordt behandeld; spanningen in de Tweede Kamerfractie en tussen bewindspersonen onderling; spanningen tussen de fractie en de eigen bewindspersonen; en ten slotte alweer een lijsttrekker die in de voorafgaande jaren mede debet was geweest aan de zwakke politieke prestaties van de vvd. In deze sfeer past ook de teleurstelling bij de achterban en een deel van het electoraat, wanneer Hans Wiegel vlak voor de verkiezingen van 1989 de spanning over een terugkeer naar de landspolitiek hoog opvoert en vervolgens op een massaal bezochte bijeenkomst in Bleiswijk nalaat het verlossende woord te spreken.<sup>6</sup> Winst bij de verkiezingen zou een mirakel zijn geweest. De nederlaag past in het stramien van wat stemmers op de vvd nu eenmaal niet willen.

*Het einde van de paarse coalitie: 'De puinhopen van Paars'*

Het gaat bij de verkiezingen van 15 mei 2002 weer grondig mis.<sup>7</sup> Na het unieke succes van 1998 – bijna veertig zetels – valt de vvd zowat terug naar het laagst denkbare niveau: ze haalt 24 zetels. Uiteraard heeft de zware verkiezingsnederlaag in dat jaar alles te maken met de frontale aanval van Pim Fortuyn sinds de herfst van 2001 op de achtjarige paarse coalitie van de vvd, de pvda en d66, onder het motto: 'De puinhopen van Paars'.<sup>8</sup> Fortuyn attaqueert vooral de pvda, maar ook de vvd krijgt als onderdeel van het establishment rake klappen. Lijsttrekker Hans Dijkstal is niet bij machte zich te verweren. De mentale klap is te groot. Jarenlang heeft hij zich rijk gerekend aan florissante peilingen (zie tabel 2). Nog op het congres van de partij in Assen in mei 2000 heeft hij maar één vastomlijnd concept: vooral niet bewegen, dan komen de kiezers vanzelf naar ons toe.

Hoe wreed kan de opkomst van een ongrijpbare criticaster uit Rotterdam zijn. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 speelt Fortuyn de pvda en de vvd in Rotterdam volledig van de mat. In het televisiedebat laat op die avond tussen de lijsttrekkers voor de Tweede Kamerverkiezingen die over twee maanden worden gehouden blijkt niet alleen pvda-lijsttrekker Ad Melkert maar ook Dijkstal niet in staat zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. Een gelukwens aan Fortuyn kan er nauwelijks vanaf. De

*Tabel 2. Peilingen TNS-NIPO 2000 april-december 2000*

	zetelverdeling Tweede Kamer, mei 1998		peiling april 2000		peiling juni 2000		peiling sep. 2000		peiling dec. 2000	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
PVDA	29,0	45	27,1	42	26,7	42	27,6	43	26,3	41
VVD	24,7	38	26,0	40	26,1	41	25,6	40	26,6	42
CDA	18,4	29	18,4	29	18,8	29	18,2	29	18,9	30
D66	9,0	14	7,0	11	6,2	9	6,7	10	6,1	9
GroenLinks	7,3	11	8,8	13	9,1	14	8,6	13	9,1	14
SP	3,5	5	4,0	6	4,2	6	4,4	7	4,4	6
SGP	1,8	3	2,0	3	1,6	2	1,6	2	1,7	2
RPF	2,0	3								
GPV	1,3	2								
Christen- Unie			3,5	5	4,4	6	3,7	5	4,0	6
Centrum- Democraten	0	0	1,2	1	1,2	1				

ontluisterende beelden van het debat drukken tot aan de verkiezingen hun stempel op de campagne van de VVD. Op 15 mei incasseert het CDA de winst van acht jaar oppositie. Onder aanvoering van Jan Peter Balkenende beweegt het in een stil bondgenootschap met Fortuyn handig mee met diens aanval op de paarse partijen. Balkenende schuwt daarbij grote woorden niet. Hij heeft het over de noodzakelijke 'wederopbouw van Nederland' – een term die tot dan toe gereserveerd was voor de periode na een verwoestende oorlog.<sup>9</sup>

De verliesmechanismen bij de Kamerverkiezingen van 2002 hebben een iets andere strekking dan bij voorgaande electorale fiasco's. In 2002 betaalt de VVD de prijs voor acht jaar bestuurlijke verantwoordelijkheid in een regering die het vooral ten tijde van het tweede kabinet-Kok moet hebben van de nauwkeurige uitvoering van gedetailleerde regeerakkoorden. De coalitiepartijen in de Tweede Kamer hebben amper enige armslag. Van reguliere parlementaire controle op het regeringsbeleid is nauwelijks sprake. Tegenmacht wordt in de marge van en buiten de reguliere parlementaire activiteiten ontplooid: enquêtecommissies (Bijlmerramp), onderzoeken (Srebrenica) en de opkomst van vele toezichtsorganen.<sup>10</sup> Logisch dat de grote regeringspartijen – de PVDA én de VVD – de wind van voren krijgen. Het is niet zo dat de liberalen in de paarse coalitie helemaal niet aan hun trekken komen. Maar op enkele zeer omstreden punten,



zoals het asielbeleid, moet de vvd vergaande compromissen sluiten. Voor het overige valt de partij onder het regiem van Dijkstal vooral stil. Het is gedaan met de compenserende bewegingen van zijn voorganger Bolkestein, die op een eigenzinnige manier in en buiten het parlement belangrijke onderwerpen op de agenda zette. In turbulente tijden en geconfronteerd met provocatieve uitdagingen maakt dat de vvd bijzonder kwetsbaar. Partijvoorzitter Bas Eenhoorn en Dijkstal liggen dan ook voortdurend met elkaar in de clinch. Eenhoorn dringt aan op actie en 'Jip en Janneke'-achtige communicatie. Dijkstal is wars van wat hij als plat populisme ziet. Tekenend is dat hij na de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 zich zo ongeveer als enige aan de afspraak houdt de campagne stop te zetten; de nieuwlichters van diens partij – de Lijst Pim Fortuyn (LPF) – houden zich er totaal niet aan. De diagnose komt ook nu uit op bekende constatering: beperkte bewegingsruimte in een geleidelijk versleten geraakte regeringscoalitie; spanningen binnen het liberale kamp, onder meer tussen de lijsttrekker en de voorzitter van de partij; en een lijsttrekker die in toenemende mate in *splendid isolation* opereert.

*November 2006: 'geur van verdeeldheid'*

Ten slotte in deze reeks van liberale tegenslagen de verkiezingen van 22 november 2006. Na in 2003 weer opgeklauterd te zijn naar bijna achttien procent (28 zetels), haalt de vvd in november 2006 nog slechts zo'n vijftien procent (22 zetels). Dat is eenzelfde resultaat als in 1972 – alleen was er toen sprake van een klinkende overwinning – en bijna twintig jaar geleden in 1989. De verliesfactoren, die wij bij eerdere fiasco's hebben vastgesteld, zijn ook in 2006 aan de orde. Maar twee daarvan – onenigheid en nog niet gevestigd leiderschap – nemen bijzondere vormen aan.

Laten we allereerst vaststellen dat ook nu de vvd de wrange vruchten plukt van regeringsverantwoordelijkheid in het kabinet met een aanzienlijk groter cda.<sup>11</sup> Weliswaar weten de liberale bewindspersonen onder aanvoering van vice-premier en minister van Financiën Gerrit Zalm het nodige te bereiken en drukken zij volgens velen zelfs hun stempel op het regeringsbeleid van de afgelopen jaren. Maar in de verkiezingsstrijd weet het cda die successen op een geraffineerde wijze te claimen en tegelijkertijd mee te bewegen op de golven van maatschappelijke onvrede over de harde ingrepen van de confessioneel-liberale coalitie in de economie en het zorgstelsel. De vvd heeft daar niet van terug.

Veel zwaarder weegt echter de tweedracht in de partij. Net als De Korte en Voorhoeve tijdens het tweede kabinet-Lubbers in de jaren 1986-1989 doen vice-premier Zalm en de voorzitter van de Tweede Kamerfractie Jozias van Aartsen aan duolisme.<sup>12</sup> Maar het is nu vooral antagonistisch duolisme. Beiden willen de scepter zwaaien. Van Aartsen windt er geen doekjes om. Hij wil afstand houden tot de regering, dus ook tot het liberale smaldeel in het tweede kabinet-Balkenende. Het in mei 2005 vastgestelde *Liberaal Manifest*, dat in veel opzichten zijn stempel draagt, wordt toegeschreven naar het leiderschap van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie.<sup>13</sup> Maar als eerste man van de liberalen in het kabinet beschouwt Zalm zichzelf als de nummer één. Bij tegenkanting vanuit de Tweede Kamerfractie heeft hij het gevoel dat zijn staatszaken verstoord en opgehouden worden. Als door de wol geverfde vice-premier moet hij al vaak genoeg de nog onervaren premier Balkenende corrigeren en assisteren. Ook nog eens moeten opboksen tegen de 'eigen' eerste man in de Tweede Kamer is te veel van het goede. De rivaliteit en onderlinge spanning culminereren in de mislukte poging van Van Aartsen om het leiderschap van de partij te verwerven. Op de algemene ledenvergadering in november 2004 in Noordwijkerhout blijft hij steken bij de weinigzeggende titel 'politiek aanvoerder'. Zalm kan niet nalaten te vertellen dat die titel niets te betekenen heeft. Het duolisme duurt onverminderd voort.

De interne spanningen nemen nadien alleen maar toe. Op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen treedt Van Aartsen volkomen onverwachts terug als fractievoorzitter. Willibrord van Beek neemt de honneurs voor de eerstkomende periode waar. Door de interne democratisering voorziet het tijdschema van de partij in de verkiezing door de leden van een lijsttrekker voor de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen. De strijd tussen de belangrijkste kandidaten – Mark Rutte, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Rita Verdonk, minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie – is fel. Na enige tijd manifesteren zich twee kampen. De strijd beperkt zich niet tot de twee hoofdpersonen, want zij blijken beiden een duidelijk herkenbare achterban te hebben.

Rutte wint eind mei de lijsttrekkersverkiezingen. De strijd tussen hem en Verdonk is daarmee echter niet voorbij. Die zet zich tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen onverminderd voort. De vvd is al gehandicapt door het feit dat de verkiezingen na een kabinetscrisis in juni – de paspoortaffaire met in de hoofdrol Ayaan Hirsi Ali – met een halfjaar vervroegd zijn. Daardoor krijgt Rutte niet de tijd om zijn naams-en beeldbekendheid op peil te brengen. Van gevestigd leiderschap kan nog geen sprake zijn. Tijdens de

verkiezingscampagne, waarin de vvd eensgezind het gevecht had moeten aangaan met de andere partijen, gaat veel energie verloren aan het dempen van conflicten en aanvaringen tussen Rutte en Verdonk. Mooie resultaten in peilingen – half september 35 zetels in de politieke barometer van *NOVA* – gaan in vliegende vaart verloren.<sup>14</sup> Oud-minister Sybilla Dekker hoort tijdens haar evaluatieonderzoek van de desastreuze verkiezingen dat de partij leed en lijdt aan een ‘geur van verdeeldheid’.<sup>15</sup>

Samengevat herkennen we als verliesfactoren in november 2006: het dragen van regeringsverantwoordelijkheid in een coalitie met het cda, dat weer op een slimme manier de successen naar zich toe weet te halen en de vvd in de hoek drukt waar de oppositie harde klappen uitdeelt (de opgeklopte narigheden van het nieuwe zorgstelsel; de voedselbanken); de afwezigheid van gevestigd leiderschap; en manifeste tweedracht in de partij. Het is te gemakkelijk dit laatste toe te schrijven aan de verkiezingen van de lijsttrekker als zodanig. De problemen zijn veeleer voortgekomen uit onwennigheid en gebrek aan duidelijkheid over de procedures, regels en – niet in de laatste plaats – de gevolgen van winst en verlies bij die verkiezingen. Dat de winnaar bij voorbaat de verliezer de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen aanbood, had voor eensgezindheid moeten zorgen, maar werkte juist averechts.

### Wat vvd-kiezers wel willen

Bij de electorale trends behoren ook de betere en zelfs euforische momenten: verkiezingen waarbij de vvd een prachtige overwinning behaalt. Dat gebeurt voor de eerste keer in haar geschiedenis in 1959, daarna twee keer achter elkaar in de jaren zeventig (1972 en 1977), vervolgens in 1982, en ten slotte in de jaren negentig (1994 en 1998).

#### *Straffe leiding in oppositie: Oud*

Na een kabinetscrisis in december 1958 is het tijdperk-Drees ten einde. De aanleiding tot de crisis was gedoe rond enkele belastingverhogingen. Een overgangskabinet onder leiding van Louis Beel bereidt vervroegde verkiezingen voor. Die hebben in maart 1959 plaats. De vvd heeft op dat moment ruim zes jaar oppositie achter de rug onder de straffe leiding van Oud. Het is bepaald niet zo dat het al die jaren pais en vree in de partij is. Oud botst begin jaren vijftig met minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker over de Nieuw-Gui-

nea-kwestie. Hij dient tot twee keer toe een motie van wantrouwen in; de laatste brengt Stikker ertoe zijn ontslag aan te bieden. Het leidt ook in de partij tot de nodige discussie.<sup>16</sup> Maar Oud houdt het heft stevig in handen en voert vervolgens een scherpe oppositie tegen het tweede en derde kabinet-Drees. Dat gebeurt op niet mis te verstane toon, waarbij het op verschillende momenten tot felle aanvaringen komt met de premier. Het draagt bij tot de profilering van de nog betrekkelijk jonge liberale partij. Bij de verkiezingen van maart 1959 gaat de vvd van dertien naar negentien zetels (van 8,8 naar 12,2 procent) en wordt ze de derde partij, hoewel nog op grote afstand van de kvp en de pvda. De vvd springt over de arp heen, die van vijftien naar veertien zetels teruggaat. In deze tijd van verzuiling en relatief grote politieke stabiliteit is het een opmerkelijk politiek feit. De balans van de verkiezingen in 1959 is duidelijk: winst na ruim zes jaar oppositie op ferme toonhoogte; en een eerste man die weliswaar de laatste fase van zijn politieke leven ziet aankomen, maar nog steeds veel krediet ontleent aan zijn inmiddels langdurige leiderschap.

*Polarisatie en 'de mensen in het land': Wiegel*

In de jaren zeventig springt de vvd naar 22 zetels in 1972 en 28 in 1977. Bij die laatste verkiezingen nadert de partij de magische grens van twintig procent van het electoraat. Het is opvallend dat de vvd bij de verkiezingen van 1972 zoveel winst boekt, terwijl zij ruim vijf jaar heeft meegedaan in twee coalitie-kabinetten met de confessionele partijen: het kabinet-De Jong en het kabinet-Biesheuvel. Maar de partij heeft het geluk mee te kunnen liften op het onbehagen van Democratisch Socialisten '70 (ds'70) over de te hoge overheidsuitgaven dat zich vooral binnen het kabinet-Biesheuvel manifesteert en dat de liberalen na het vertrek van de ds'70-bewindspersonen in juli 1972 gemakkelijk naar hun hand weten te zetten. In de verkiezingsstrijd wordt de vvd verder geholpen doordat de pvda en de andere, deels nieuwe linkse partijen (zoals de Politieke Partij Radikalen; ppr), van hun kant graag de confrontatie met de vvd aangaan.

Lijsttrekker van de vvd bij de verkiezingen van 1972 is de jonge liberaal Hans Wiegel. Hij is door Haya van Someren-Downer en Molly Geertsema – met steun van Van Riel – in 1971 naar voren geschoven voor het fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer.<sup>17</sup> Wiegel heeft het dat eerste jaar niet gemakkelijk. De beslissing om bij de crisis in het kabinet-Biesheuvel afstand te nemen van ds'70 wordt hem niet door iedereen in dank afgenomen. Maar in 1972 ontpopt hij zich als een krachtig *campaigner*. Hij bindt de strijd aan met pvda-lijsttrekker

Den Uyl, die van zijn kant de confrontatie graag aangaat. Het is het begin van een decennium dat zich kenmerkt door polarisatie tussen links en rechts. De ontzuiling en secularisatie zetten de confessionele partijen op achterstand. De ARP houdt stand, maar de KVP en de CHU verliezen samen meer dan tien zetels. Zowel Wiegel als Den Uyl vaart er wel bij. Wiegel is ook naar vvd-begrippen nog steeds 'de jonge heer Wiegel'. Den Uyl heeft de pogingen van Nieuw Links om zich van de pvdA meester te maken, vooralsnog weten te neutraliseren, maar als hij bij de verkiezingen slecht mocht scoren, zal het gauw met zijn leiderschap gedaan zijn.

Alles overziende heeft de vvd de verkiezingswinst van 1972 te danken aan deels bijzondere, deels gebruikelijke factoren. Bijzonder zijn de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de voorgaande jaren. De confessionele partijen krijgen klappen. Ze weten niet goed welke kant ze op moeten. De vvd kan zich aan de rechterkant profileren, temeer omdat de pvdA voor polarisatie vanaf de linkerkant kiest. Zo vervaagt het gebruikelijke patroon van liberale verliezen na een min of meer langdurige coalitie met confessionele partijen. In dit patroon past uiteraard wel de profilering van de nieuwe lijsttrekker Wiegel, ook al zal het hem nog wel even tijd kosten om zich als gevestigd leider te doen gelden.

De verkiezingen van mei 1977 leveren de vvd voor de tweede achtereenvolgende keer winst op: weer zes zetels. De grootste regeringspartij – de pvdA van premier Den Uyl – doet het ook prima; ze gaat van 43 naar 53 zetels. De liberale winstfactoren zijn overduidelijk herkenbaar. De vvd heeft met succes een continue campagne gevoerd tegen het kabinet-Den Uyl. Dat heeft er met zijn 'spreiding van macht, inkomen en kennis' ook, zagezegd, alles aan gedaan om de oppositie van de kant van de vvd op de kaart te zetten. De val van het kabinet-Den Uyl, vlak voor het einde van de rit, over de grondpolitiek staat symbool voor de intensiteit waarmee de linkse partijen in dat kabinet hun ambities probeerden te verwezenlijken.<sup>18</sup> Daarbij komen dan de legendarische confrontaties tussen oppositieleider Wiegel en premier Den Uyl, die beiden weer lijsttrekker van hun partij worden. Wiegel verwerft in de periode van het kabinet-Den Uyl een onaantastbare positie in de vvd. Hij richt zich tot 'de mensen in het land' – een aanzienlijk bredere categorie burgers dan degenen die tot dan toe de vaste kern van het vvd-electoraat hebben gevormd. Hij probeert in te breken in het onzekere confessionele electoraat, dat in 1977 met het electorale samenwerkingsverband CDA van doen heeft (in 1980 wordt het CDA formeel opgericht en heffen ARP, CHU en KVP zich op). Ongeacht de ruime meerderheid die pvdA en CDA weten te verwerven (53 respectievelijk 49 zetels),

vergaart ook Wiegel genoeg zetels om desgevraagd een confessioneel-liberale meerderheidscoalitie te kunnen vormen. De wet van de uiterste noodzaak kan dan in werking treden: het CDA zal alleen dan met de PVDA gaan regeren als het echt niet anders kan.<sup>19</sup> De uitkomst is bekend: het eerste kabinet-Van Agt, met Wiegel als vice-premier. Het beeld van 1977 is dus: een succesvolle, polariserende oppositie; krachtig leiderschap dat ook alle trekken van *established leadership* heeft.

### *Doorbraak in het zuiden*

Bij de verkiezingen van 8 september 1982 wint de VVD in één klap tien zetels – meer dan ooit tevoren en ooit sindsdien. De partij springt van 26 naar 36 zetels. Daarmee maakt ze het beperkte verlies van mei 1981 goed. Toen ging de VVD achteruit van 28 naar 26 zetels – het bekende gevolg van deelname aan een coalitie met het CDA, dat zelfs Wiegel niet afdoende kan pareren. Het markante resultaat in september 1982 wordt de liberalen, wat overdreven gesteld, in de schoot geworpen. Na het eerste kabinet-Van Agt strompelt de coalitie van het ene conflict naar het andere. Terwijl de economie in hoog tempo verslechtert en de werkloosheid elke maand toeneemt, maken premier Dries van Agt en vice-premier Den Uyl voortdurend ruzie. Topambtenaren op de financieel-economische departementen proberen er nog het beste van te maken. Van de ministers moet het land het niet hebben. In mei 1982 valt het tweede kabinet-Van Agt al na negen maanden. Er worden verkiezingen uitgeschreven voor begin september. Onder deze omstandigheden heeft de oppositie, dus in de allereerste plaats de VVD, alle kaarten in handen. Ze speelt die goed uit.

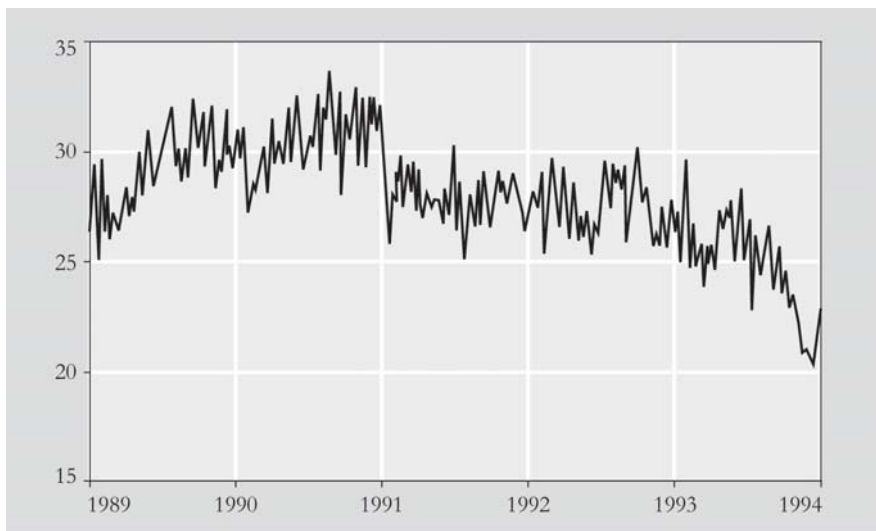
Lijsttrekker bij de verkiezingen is alweer een jong politicus – Ed Nijpels. Hij heeft kort tevoren het fractievoorzitterschap overgenomen van Wiegel, die de landelijke politiek voortaan vanuit Friesland volgt. Nijpels voert met jeugdig enthousiasme campagne en weet de door Wiegel getroffen voorbereidingen om te zetten in een eclatant succes. De VVD heeft weliswaar al veel eerder haar oorspronkelijke binding met het protestants gedachtengoed achter zich gelaten, maar Nijpels zorgt nu pas voor een echte doorbraak in het katholieke zuiden van het land.<sup>20</sup> De grootste overwinning in de geschiedenis van de VVD tot dan toe is te danken aan de krachtige oppositie tegen een regering die niet regeert, en aan de eensgezindheid in de partij. De opvolging van Wiegel door Nijpels gaat als vanzelf.

*Lastig voor de coalitie: Bolkestein*

In de jaren negentig boekt de vvd twee keer grootse successen bij Tweede Kamerverkiezingen. In 1994 komt de partij weer boven de dertig zetels uit: 20 procent van de stemmen, goed voor 31 zetels. Op 3 mei 1994 incasseert de vvd de winst na vijf jaar oppositie tegen het derde kabinet-Lubbers. De opmaat naar de verkiezingsoverwinning staat vooral in het teken van het verval van het cda. Door mismanagement aan de top (premier Lubbers voorop), persoonlijke tegenstellingen en kamikazeplannen valt het terug van 54 naar 34 zetels. We herinneren ons de voortijdige aankondiging van de opvolging van Lubbers door Elco Brinkman, de daaruit voortvloeiende spanningen en een aantal voorstellen waardoor eerst de ouderen en daarna ook de boeren zich van hun partij afkeerden. De pvda heeft daardoor minder te lijden van het negatieve oordeel van de bevolking over het kabinet. De pvda lijdt ook zwaar verlies: van 49 naar 37 zetels. Maar vice-premier en minister van Financiën Kok houdt de partij toch overeind. En er gloort zelfs door de veranderde machtsverhoudingen een kabinet onder zijn leiding. In 1977 verkiezingen gewonnen, formatie verloren; nu hopelijk omgekeerd.

De verkiezingsoverwinning voor de vvd voltrekt zich onder leiding van Tweede Kamerfractievoorzitter en lijsttrekker Frits Bolkestein.<sup>21</sup> Hij is fractievoorzitter vanaf Koninginnedag 1990. Zijn gezag heeft hij gaandeweg moeten verdienen. Bij de algemene politieke beschouwingen in oktober 1990 gaat het niet goed; Lubbers is hem voortdurend de baas. De uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1991 stelt ernstig teleur. Daarna zijn er steeds weer speculaties over de terugkeer van Wiegel naar de Haagse politiek. Wiegel spreekt de geruchten niet tegen. Bolkestein houdt zich op de vlakte, maar hij weet wel steeds meer de publieke aandacht te trekken, in het bijzonder dankzij het agenderen van het immigratie- en asielvraagstuk.

Nadat Bolkestein in 1993 door het partijkader op de ledenvergadering tot lijsttrekker is gekozen, is hij de onbetwiste nummer één. Hij buit de opwindning over zijn in veel opzichten eigenzinnige koers ten volle uit. Zijn standpunten zijn omstreden, maar ze slaan bij een groot deel van de bevolking aan. Hij blijkt de andere politici ermee voor te zijn. In september 1993 tekent hij voor het verkiezingsprogramma dat bezuinigingen van zeventien miljard gulden eist – 7,5 miljard euro. Daarmee plaatst hij zich volgens de eerste commentaren buiten de politieke orde. Geholpen door de opvolgingsstrijd bij het cda – het vertrek van Lubbers én uiteindelijk ook van troonopvolger Brinkman – zijn er negen maanden later liefst 31 zetels, en een paar maanden nadien zit de vvd

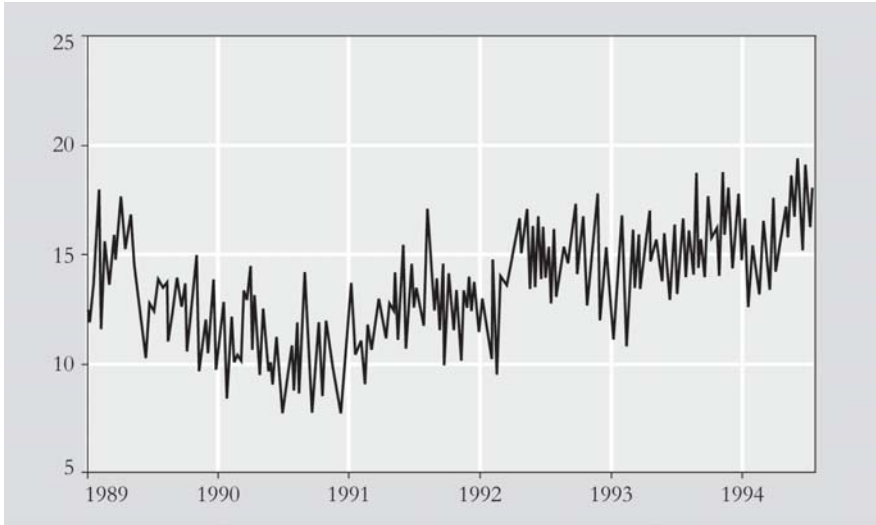
*Figuur 1. Het CDA in de peilingen, 1989-mei 1994*

*Uit:* G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden, 1995, pp. 9-26, p. 11.

in het eerste paarse kabinet-Kok. Het vvd-electoraat beloont aldus de duidelijke koers als grootste oppositiepartij en de inhoudelijke standpunten, stijl en toon van eerste man Bolkestein (zie figuren 1 en 2).

Vier jaar later, op 6 mei 1998, gaat het eveneens crescendo: 25 procent van de uitgebrachte stemmen, 38 zetels. Het fraaie verkiezingsresultaat wordt geboekt na een volle kabinetsperiode waarin de vvd met de pvda en d66 geregeerd heeft. Net als de pvda profiteert de partij van de aanhoudende problemen bij het cda. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1995 wordt de vvd de grootste partij in de senaat. Ze is daar goed voor 23 zetels. Vermenigvuldigd dat aantal met ongeveer twee, en de vvd zou in de Tweede Kamer een ongekend aantal zetels gehad hebben. De liberalen zitten in deze periode wel vast aan een gedetailleerd regeerakkoord. Maar het is van cruciale betekenis dat Bolkestein in de Tweede Kamer blijft zitten en het vice-premierschap, en het gedoe binnen het kabinet overlaat aan de vriendelijke Dijkstal. Bolkestein kan het de regering, in het bijzonder de pvda-bewindspersonen, zo op zijn tijd toch knap moeilijk maken met het ventileren van forse standpunten over het



*Figuur 2. De vvd in de peilingen, 1989-mei 1994*

*Uit:* G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden, 1995, pp. 9-26, p. 14.

vreemdelingenbeleid, de hypocrisie van linkse politici, en de gang van zaken in de Europese Unie. Hij is lastig, maar houdt zich wel aan de coalitieafspraken en laat enkele typisch liberale wensen, zoals het afschaffen van de product- en bedrijfsschappen, voor wat ze zijn: uiteindelijk onhaalbaar.<sup>22</sup> De Haagse politici krijgen ook daarom geen vat op 'de buitenboordmotor van paars'.<sup>23</sup> Bolkestein beperkt zich bovendien niet tot het parlementaire debat; hij maakt net zozeer gebruik van de media, met inbegrip van de linkse pers.

In 1998 behaalt de vvd haar vooralsnog laatste grote verkiezingsoverwinning. En dat na vier jaar samenwerking met de pvdA, die in voorgaande decennia haar voornaamste politieke tegenstander was geweest. De vvd heeft veel te danken aan het gevestigd leiderschap van Bolkestein. We kunnen ons hooguit afvragen of er in 1998 zelfs niet nog meer ingezeten heeft. pvdA-leider Kok streek de premierbonus op, maar de vvd heeft hem eigenlijk niet echt uitgedaagd. Ze nam bij voorbaat genoegen met de tweede plaats.

### Bijzonderheden van het vvd-electoraat

Het wetenschappelijk onderzoek naar de achtergronden van het vvd-electoraat levert weinig verrassende resultaten op.<sup>24</sup> Veertig jaar verkiezingsonderzoeken tonen dat de liberale achterban vooral te vinden is onder de midden- en hogere inkomens, onder het beter opgeleide deel van de bevolking. De vvd heeft al die tijd in dit segment van de bevolking geduchte concurrentie gehad van de confessionele partijen – eerst vooral van de kvp en de chu, vanaf de jaren zeventig van het cda. Alleen in de allerhoogste inkomenscategorieën, meer nog dan onder de hoogopgeleiden, heeft ze steeds bijzonder goed gescoord – zij het dat ook onder die relatief kleine groep alweer de kvp en de chu van oudsher sterk vertegenwoordigd zijn geweest.

Vanaf de jaren zeventig heeft de vvd meer stemmen weten te trekken onder wat vroeger de arbeidersklasse werd genoemd en tegenwoordig de (sub)modale inkomensgroep heet. De groei van het vvd-electoraat komt vooral van de middenklasse in loondienst, ooit de ‘witte boorden’ genoemd. Naast de gearriveerden zijn het vooral al diegenen die hopen vooruit te komen. Ze hebben het niet slecht, maar er is nog veel te winnen – voor zichzelf, en natuurlijk meer nog voor hun kinderen. In een analyse van de ontwikkeling van nieuwe waardepatronen springen – naast een typisch modaal profiel (leeftijd, geslacht, gemiddelde opleiding, optimisme, wetsgetrouwheid) – vooral ambitie en het klimmen op de sociale stratificatieladder eruit.<sup>25</sup> Dit zijn ‘de mensen in het land’ van Wiegel.

Alleen bij de zeer succesvolle Kamerverkiezingen van 1982 en in mindere mate 1998 weet de vvd enigszins door te dringen tot de mensen met een laag inkomen.<sup>26</sup> In 1982 komt dat, mede dankzij Nijpels, vooral door de doorbraak in het zuiden van het land. In 1998 heeft het te maken met de aantrekkingskracht die Bolkestein ondanks of waarschijnlijk juist dankzij zijn ietwat hautaine uitstraling ook op ‘de mensen in het land’ heeft.

#### *De ‘hardwerkende Nederlander’*

Geavanceerde politicologische analyses kunnen precies aangeven in hoeverre de vvd in de afgelopen veertig jaar geprofiteerd heeft van het gestegen opleidingsniveau en van de inkomensverbetering van de bevolking.<sup>27</sup> Maar daarbij moet uiteraard rekening worden gehouden met de veranderingen in het electoraat van de andere partijen. Zo is de pvda in die periode steeds sterker gaan leunen op de zogeheten ‘nieuwe vrijgestelden’ en goedbetaalde profes-

sionals. De vvd van haar kant moet het dus hebben van wat sinds 2007 de HwN'er wordt genoemd: de 'hardwerkende Nederlander'.

### *Van alle leeftijden*

Kijken we nu naar de leeftijdsopbouw van het electoraat. De vvd moet het in de jaren vijftig en zestig hebben van relatief oudere kiezers. Vanaf de jaren zeventig weet de partij ook jongere kiezers aan zich te binden, zij het dat ze doorgaans matig scoort onder de nieuwe kiezers. Ook hier zijn de verkiezingen van 1982 uitzonderlijk, vanwege de sterke aantrekkingskracht op de jongste segmenten van het electoraat. Onder de oudere kiezers concurreert de vvd vooral met het cda, dat zijn electoraat nu eenmaal – veel meer dan de vvd – aan zich weet te binden op basis van de motieven 'religie' en 'traditie'. De vvd kan daar niet tegenop. Weliswaar is een groot deel van de liberale kiezers lid van een kerkgenootschap of geeft het te kennen een kerkelijke gezindte te hebben, maar de vvd wordt toch vooral gezien als een seculiere partij (zie tabel 3). Religie en traditie spelen bij de motivering van de keuze voor de vvd geen enkele rol. Hiertegenover staat natuurlijk dat veel ouderen zich bij de vvd thuis voelen vanwege haar programmatische uitgangspunten en de belangen waarvoor ze pleegt op te komen. In onvervalst politicologisch jargon: 'Het ging en gaat vvd'ers enerzijds om algemene politiek-inhoudelijke zaken (programma) en een als zodanig benoemde politieke overtuiging als het liberalisme (in de categorie principe), maar anderzijds is er blijkens het stemmotief belangen ook geregeld aandacht voor het feit dat de vvd de partij is die in dit opzicht iets (in casu voor ondernemers, voor het bedrijfsleven) zou kunnen betekenen.'<sup>28</sup> Vanuit een lange geschiedenis gloort met dit programmatisch en belangenmotief het profijt dat de vvd kan trekken uit kritiek op het cda in het begin van de jaren negentig en op de pvda in 2006 en 2007 vanwege het morrelen aan de aow en de pensioenen.

Vanuit het voor de vvd relevante belangenperspectief is het niet meer dan logisch dat zij, naast de HwN'er, veel ondernemers aan zich verplicht. Vanaf haar oprichting weet de partij een behoorlijk aantal middenstanders, kleine zelfstandigen en agrariërs aan zich te binden. Ze heeft stevige banden met enkele categorale verenigingen uit die hoek. Maar ook hier is de concurrentie van het cda bijzonder groot.<sup>29</sup> Tot de jaren tachtig heeft de vvd een behoorlijke aanhang onder de middelbare en hogere ambtenaren. Maar vanaf die tijd moet de partij het bij verkiezingen hebben van de hoger geschoolden, en dan eerst

*Tabel 3. Meest genoemde stemmotieven naar partij, 1971-1998*

		1971	1972	1977	1981
klein links	1	Belangen	Programma	Issues	Issues
	2	Principe	Principe	Principe	Principe
	3	Programma	Belangen	Programma	Programma
CDA	1	Religie	Religie	Religie	Religie
	2	Traditie	Traditie	Principe	Regering
	3	Principe	Principe	Traditie Personen	Principe
PVDA	1	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen
	2	Principe	Programma	Regering	Traditie
	3	Traditie	Traditie	Personen	Regering
VVD	1	Belangen	Programma	Principe	Programma
	2	Programma	Partijbinding	Belangen	Issues
	3	Principe	Principe	Programma	Belangen
D66	1	Andere partij	Partijbinding	Principe	Programma
	2	Programma	Principe	Programma	Issues
	3	Principe	Issues	Personen	Principe
klein rechts	1	Religie	Religie	Religie	Religie
	2	Principe	Principe	Principe	Principe
	3	Traditie	Partijbinding	Traditie	Programma/ Issues

*Opmerkingen:*

– Tot klein links worden voor de jaren 1971-1977 CPN, PSP en PPR gerekend; voor de jaren 1981-1986 komt de EVP erbij; en sinds 1989 gaat het om GroenLinks. Tot klein rechts behoren in 1971 SGP en GPV; in 1972 en 1977 SGP, GPV en RKPN; in 1981 en 1982 komt het RPF erbij; en sinds 1986 gaat het om SGP, GPV en RPF.

– Ter wille van de vergelijkbaarheid is in het bovenstaande overzicht de geschiedenis enig geweld aangedaan door het CDA reeds in 1971 te laten bestaan, wat gezien de overeenkomsten in stemmotieven voor KVP, CHU en ARP slechts een geringe aantasting van het beeld oplevert.

*Uit:* J. Holsteyn, 'De kiezer verklaart', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000, pp. 107-120, p. 119.

ZWEVENDE KIEZERS, ZWEVENDE PARTIJEN

1982	1986	1989	1994	1998
Issues	Principe	Issues	Issues	Issues
Principe	Issues	Programma	Programma	Programma
Programma	Programma/ Omvang	Principe	Principe	Belangen
Religie	Regering	Regering	Traditie	Traditie
Principe	Personen	Religie	Religie	Religie
Programma	Programma	Personen	Principe	Programma
Belangen	Belangen	Belangen	Traditie	Personen
Issues	Issues	Issues	Belangen	Belangen
Principe	Programma	Regering	Principe	Traditie/ Programma
Programma	Principe	Principe	Programma	Programma
Issues	Regering	Programma	Principe	Issues
Belangen	Programma	Issues	Belangen	Principe
Principe	Programma	Principe	Programma	Regering
Issues	Principe	Programma	Principe	Principe
Programma	Personen/ Andere Partij	Issues	Issues	Personen
Religie	Principe	Religie	Religie	Religie
Principe	Religie	Principe	Programma	Programma
Programma	Traditie	Issues	Principe	Principe

en vooral in de particuliere sector. Ze trekt dan relatief weinig kiezers in het publieke domein – bij ambtenaren en bij mensen die werken in de gepremieerde en gesubsidieerde sectoren van de samenleving. Ook onder uitkeringsgerechtigden, die hun inkomen uit de publieke sector krijgen, is het aantal vvd-stemmers gering; onder de wao'ers – in de jaren negentig een kleine miljoen – scoort, om het maar even van een andere politieke kant te bekijken, het cda bijzonder goed.<sup>30</sup> Maar inmiddels is de tijd toch wel weer voorbij dat de vvd bij de ambtenaren en werknemers in de publieke sector uit de gratie is.

### *Zwevende kiezers of zwevende partij(en)?*

Net als bij de meeste andere partijen is de partij-identificatie van de vvd-kiezers door de jaren heen afgenomen. Het aantal wisselende of zwevende kiezers is toegenomen. Een groeiend deel van de vvd-kiezers bepaalt zijn of haar stemkeuze op een steeds later moment. Sinds de jaren negentig is het voor velen geen kwestie meer van maanden, maar van weken, dagen of zelfs uren. En het cliché gaat inderdaad voor steeds meer vvd-kiezers op: de stem wordt bepaald in het stemhokje. Het leidt sommige politieke analisten tot de verzuchting: 'It's the campaign, stupid!'<sup>31</sup> Bij de laatste drie verkiezingen (2002, 2003, 2006) was er weinig verschil tussen het cda, de pvda en de vvd in de winst- en verliesrekening gedurende de laatste dagen voor de verkiezingsdag. En voor zover dat verschil er was, viel het gunstig uit voor de twee grootste partijen – en dan vooral voor het cda. De vvd scoorde min of meer stabiel over de gehele periode. Ze haalde geen extra winst en leed geen extra verlies in de laatste dagen voor de verkiezingen van 22 januari 2003 (zie tabel 4).

Alweer lang geleden waren politicologen en politici geneigd wisselende of zwevende kiezers als irrationele, impulsieve types weg te zetten. Zwevende kiezers hadden gezegd iets uit te leggen. Tegenwoordig wordt er anders tegenaan gekeken. Uit meer recent verkiezingsonderzoek blijkt dat 'het Nederlandse electoraat veel minder wispelturig en "in de war" is dan door menigeen wordt aangenomen'.<sup>32</sup> Oftewel: 'een al te eenzijdige blik op de kiezers doet te gemakkelijk vergeten dat die kiezers in hun keuze mede afhankelijk zijn van het aanbod van partijen'.<sup>33</sup> Dat geldt ook voor het vvd-electoraat. Als een andere partij een bod doet dat kiezers eerder van de vvd kregen, is het geen wonder dat ze op die andere partij stemmen. In die zin is er geen sprake van zwevende kiezers, maar van zwevende partijen. Trouw aan de partij is eerder

Tabel 4. Moment van kiezen en gemaakte partijkeuze, 2003

partijkeuze	moment van kiezen in 2003:				
	op de dag zelf	laatste dagen	laatste weken	paar maanden tevoren	langer van tevoren
22 januari 2003:					
PVDA	27	28	35	26	25
CDA	24	20	21	30	31
VVD	15	18	14	15	16
D66	10	8	7	5	5
GroenLinks	8	9	8	4	6
SGP	—	0	1	—	2
ChristenUnie	2	2	2	2	4
Leefbaar Ned	1	1	1	—	—
LPF	5	5	4	4	4
SP	7	7	6	13	9
overig	1	1	1	1	0
totaal	100%	99%	100%	100%	102%
N=	168	391	424	256	1205

*Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw, Amsterdam, 2005, p. 170.*

aan partijleden dan aan de kiezers besteed. Het gerief van een overweldigend stabiel, afhankelijk electoraat is iets van lang vervlogen tijden.

#### *Stabiel centrum-rechts*

Het links-rechtscontinuüm bepaalt nog altijd in belangrijke mate de positionering van de partijen in het politieke landschap. De vvd bevindt zich steevast aan de rechterkant. De achterban van de vvd is in het politieke spectrum te typeren als centrum-rechts. De concurrentie aan de rechterkant komt in meer of mindere mate van het cda en uiteraard van radicaal-rechtse partijen zoals vroeger de Centrumdemocraten, niet zo lang geleden de LPF, en sinds de verkiezingen van 2006 de Partij voor de Vrijheid (pvv). De SGP manifesteert zich in een aantal opzichten ook aan de uiterst rechtse kant – bijvoorbeeld met

haar voorkeur voor invoering van de doodstraf –, maar dat heeft electoraal geen betekenis.

In het verkiezingsonderzoek plaatsen vvd-kiezers zichzelf voortdurend op rechts. Deze rechtse overtuiging wordt vvd-kiezers ook door kiezers van andere partijen toegeschreven. De positionering op rechts is, vergeleken met bijvoorbeeld de pvda, door de tijd heen tamelijk stabiel. Vanaf begin jaren zeventig wordt de vvd duidelijk rechts van het midden geplaatst, steeds net even verder dan het cda en aan de rechterkant slechts overtroffen door de kleine christelijke partijen. De afstand tot de pvda neemt sinds het midden van de jaren tachtig af, doordat de sociaal-democraten naar rechts opschuiven. Vanaf 1998 komt de op zich beperkte verrechtsing van de pvda in de ogen van het Nederlandse electoraat tot stilstand, maar het cda komt op het links-rechtscontinuüm gaandeweg vlak bij de vvd terecht (zie figuur 3).

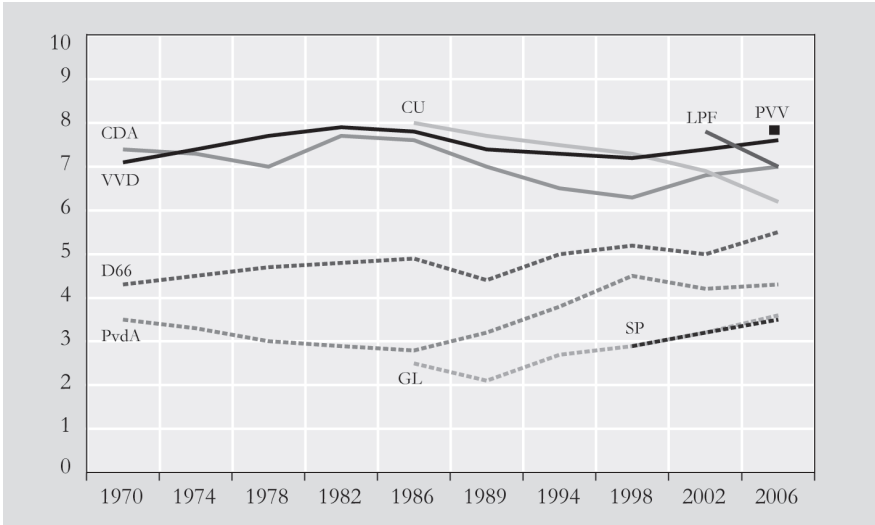
In 2002 – de verkiezingen kort na de moord op Fortuyn – schuift vrijwel het gehele Nederlandse electoraat naar rechts op ten opzichte van de jaren negentig.<sup>34</sup> vvd-kiezers bevinden zich dan in dezelfde positie op de links-rechtsschaal als de lpf-kiezers. Zij staan dus veel dichterbij Fortuyn dan de liberale leiders willen doen voorkomen. De cda-leiding voelt de gevoelens van haar kiezers kennelijk veel beter aan. Die schuiven in 2002 eveneens fors naar rechts op, en de cda-politici gaan in lijn daarmee hun niet-aanvalsverdrag met Fortuyn aan. De sgp en de verpulverde lpf buiten beschouwing gelaten, claimt de vvd in januari 2003 het rechtse speelveld (zie tabel 5). Maar het levert betrekkelijk weinig op, mede doordat de electorale ruimte aan de rechterkant krimpt.<sup>35</sup>

Bij de verkiezingen van 2006 plaatsen meer kiezers zich aan de rechterkant op het links-rechtscontinuüm dan bij alle eerdere verkiezingen sinds de jaren tachtig.<sup>36</sup> De vvd verliest door die verrechtsing van het electoraat kiezers aan de pvv. Maar zij verliest vooral stemmen aan het cda, dat de stemming in het land veel beter aanvoelt.<sup>37</sup> Het cda ‘kaapt’ op geraffineerde wijze de economische agenda van de vvd. Het belooft economische groei en verbetering van de koopkracht, maar dan wel zonder ingrijpende hervormingen. Premier Balkenende wordt gepresenteerd als degene die de samenleving zonder pijnlijke ingrepen vooruit zal helpen.<sup>38</sup>

Relevant is in dit verband ook de winst- en verliesrekening van de ‘Verdonk-factor’. We weten dat Verdonk ruim 600.000 voorkeurstemmen kreeg, goed voor negen van de 22 zetels die de vvd in de wacht sleepte. Het is zeer aannemelijk dat die voorkeurstemmen voor een groot deel op de rechterflank van het liberale domein te vinden waren. Er is geen hard onderzoek waaruit



Figuur 3. Links-rechtspositie van politieke partijen (1=links, 10=rechts), 1971-2006



De positie van de ChristenUnie (cu) tot 2002 bestaat uit het gemiddelde van GPV en RPF; van GroenLinks tot 1989 uit het gemiddelde van CPN, PSP en PPR; en van het CDA tot 1977 uit het gemiddelde van KVP, ARP en CHU.

*Gebaseerd op:* P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partij-politieke context', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000, pp. 167-186, p. 168; en M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

blijkt hoeveel stemmen en zetels de vvd erbij inschoot door de verdeeldheid tijdens de verkiezingscampagne en antipathie van potentiële vvd-kiezers jegens Rutte of Verdonk; de respondenten van het NKO 2006 is er niet naar gevraagd. Op basis van intern onderzoek van de vvd dat gehouden werd voordat de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen losbarstte en de verdeeldheid in de partij zich weer manifesteerde, komt de Verdonk-verliespost uit op minimaal 200.000 stemmen (drie zetels) en maximaal 300.000 stemmen (4,5 zetels). Dat moet weer verminderd worden met een Rutte-verliespost van

60.000 stemmen (één zetel). Er blijft dan een netto voorkeursfactor voor Verdonk over van 5,5 tot zeven zetels.<sup>39</sup>

*Tabel 5. Links en rechts, 1989-2003*

Vraag [2002]: 'Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen politieke opvattingen, waar zou u dan zichzelf op deze lijn plaatsen?'

	1989	1994	1998	2002	2003
<i>gemiddelde positie kiezers:</i>	10-punts	10-punts	10-punts	11-punts	10-punts
-PVDA	3,6	4,1	4,4	4,5	3,7
-CDA	6,9	6,5	6,3	7,2	6,5
-VVD	7,1	6,8	6,8	7,6	7,1
-D66	4,7	5,0	4,9	5,3	4,9
-GroenLinks	2,6	3,0	3,5	4,0	3,2
-SGP	8,7	8,7	8,1	9,1	8,1
-GPV	8,0	6,8	6,8		
-RPF	8,8	6,9	7,2		
-ChristenUnie				7,3	6,4
-Leefbaar Nederland				8,1	6,5
-LPF				7,6	7,1
-SP	3,3	4,1	3,9	4,1	3,2

In alle jaren is een 10-puntsschaal gebruikt, met uitzondering van 2002 toen een 11-puntsschaal werd gehanteerd.

*Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw, Amsterdam, 2005, p. 98.*

### Issues

Verschillende partijen dekken de rechterkant van het politieke spectrum op hun eigen manier af: de een wat betreft ethische kwesties, de ander met sociaal-economische opvattingen en met een duidelijke agenda voor de binnenlandse en buitenlandse veiligheid. De laatste twintig jaar zijn daar nationaal-georiënteerde issues bijgekomen: de immigratie- en asielproblematiek, het

al dan niet afstaan van nationale soevereiniteit aan Europa, en het koesteren van de grondwet en de nationale identiteit. De vvd heeft vanaf 1948 een duidelijk profiel gehad op sociaal-economisch terrein, en vanaf de jaren zestig op immaterieel gebied. Ze heeft haar economische profiel in de jaren zeventig en tachtig verder aangescherpt met uitgesproken standpunten over de economische kwesties die in die tijd speelden. In de jaren negentig agendeerde de vvd de immigratie- en asielproblematiek.

### *Evergreens*

Uit het nationaal verkiezingsonderzoek vallen zonder veel inspanning de strijdpunten te destilleren die in de loop der tijd de stemkeuze van het vvd-electoraat bepaald of tenminste positief beïnvloed hebben. Het gaat bijna voortdurend om wat wel de *evergreens* van de vvd worden genoemd: onderwerpen waarvoor vvd-kiezers warmlopen en, belangrijker nog, waarover zij een zeer uitgesproken standpunt van hun politieke voormannen en -vrouwen verwachten. Het zijn de thema's die – zo blijkt van meet af aan uit politieke analyses, en later uit het kiezersonderzoek – door de jaren heen het profiel van de vvd bepalen: vanaf haar oprichting de hoogte van de collectieve uitgaven, de progressieve belastingen, de nivellering van de inkomensverschillen, en, in de internationale politiek, trouw aan het Atlantisch bondgenootschap; vanaf de jaren zeventig de collectieve bestedingen in het algemeen, het misbruik van sociale voorzieningen en de criminaliteit; in de jaren tachtig de staatsschuld en het financieringsstekort; vanaf de jaren negentig gaandeweg het vreemdelingenbeleid, later omgedoopt in immigratie- en asielbeleid. Sommige strijdpunten staan onafgebroken op de agenda, andere komen op, vallen terug en trekken later weer alle aandacht naar zich toe. Het verkiezingsonderzoek levert hiermee maar een paar, meestal kortstondige verrassingen op: onderwerpen die men niet onmiddellijk met het vvd-electoraat zou verbinden.

### *Overheidsuitgaven en belastingdruk*

In de jaren vijftig en zestig oefent de vvd voortdurend kritiek uit op te hoge overheidsuitgaven en de belastingdruk, zij het dat zij haar pijlen vooralsnog niet richt op de eerste stappen die achtereenvolgende kabinetten zetten op weg naar de verzorgingsstaat. Voor zover dat bij gebrek aan degelijke onderzoeksgegevens te achterhalen is, is het vvd-electoraat in die tijd erop gespitst dat de liberale politici gedeceideerd opkomen voor de belangen van ondernemers,

kleine zelfstandigen en het hoger opgeleide deel van de bevolking.<sup>40</sup> Dankzij de welvaarts­groei vanaf het begin van de jaren zestig neemt het potentieel aan vvd-kiezers die zich met die belangen identificeren, toe. Het binnenlandse program van de vvd is gericht op financieel-economische zaken, het buitenlandse is pro-westers en fel anticommunistisch.

### *Inflatie*

Bij de verkiezingen in de jaren zeventig zijn de liberale kiezers bijzonder gevoelig voor uitgesproken standpunten over de inflatie, die zich gedurende een behoorlijk aantal jaren inderdaad in samenhang met stevige loon- en prijsstijgingen manifesteert. In de politiek-economische debatten gaat het over niets minder dan de loon- en prijsspiraal. In de gepolariseerde verhoudingen van die tijd scoort Wiegel met harde taal over de inflatie als ‘volksvijand nummer één’. Hij weet daarmee zelfs diegenen te overtuigen die het meest van hoge inflatie en hoge rentes profiteren. vvd-kiezers klagen in die jaren ook over de hoge belastingen, meer in het bijzonder de progressieve tarieven. Zij reageren daarmee op de ‘spreiding van macht, kennis en inkomen’ van de linkse partijen. Enigszins verrassend zijn de zorgen onder een behoorlijk aantal vvd-kiezers over het milieu – in die tijd gewoon lucht- en waterverontreiniging genoemd. Het is een onderwerp dat pas korte tijd op de publieke agenda staat. Leendert Ginjaar zet na de verkiezingen van 1977 als minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het eerste kabinet-Van Agt de liberale koers op dit terrein uit.

### *Misbruik van sociale voorzieningen en criminaliteit*

Afgezien van de financieel-economische evergreens weet de vvd eind jaren zeventig en begin jaren tachtig kiezers naar zich toe te trekken dankzij uitgesproken standpunten over het misbruik van sociale voorzieningen en de criminaliteit. Beide zijn typische strijdpunten die zich al in de loop van de jaren zeventig aandienen. De vvd ziet ze als urgente problemen. De andere partijen, vooral aan de linkerkant, verwijten de liberalen stemming te maken en de ‘zwakkeren in de samenleving’ onheus te bejegenen. Het misbruik van sociale voorzieningen pareren ze met het verwijt aan werkgevers dat die de sociale lasten ontduiken. Wanneer de vvd pleit voor stevig optreden tegen criminelen – ‘beter met twee in de cel dan een vrij op straat’ –, bepleiten linkse politici en opiniemakers op instigatie van de Rotterdamse hoogleraar Louk

Hulsman de afschaffing van het strafrecht. In dit klimaat is het voor de kiezers in ieder geval helder waar de vvd voor staat. De beloning komt met de grote verkiezingswinst in 1982.

In de jaren tachtig wordt ons land geteisterd door een langdurige economische crisis. Het eerste en tweede kabinet-Lubbers zijn, mede door de terughoudendheid van het eerste en tweede kabinet-Van Agt, gedwongen tot harde ingrepen. Ook het vvd-electoraat kiest positie. De liberale kiezers hebben meer op met de financieel-economische interventies – de vermindering van het financieringstekort, verlaging van de staatsschuld – om de economie van haar ‘Dutch disease’ te bevrijden dan met de sociaal-economische agenda, waarin het terugdringen van de uit de hand gelopen werkloosheid centraal staat. Bij de verkiezingen van 1989 blijken ze stevigere opvattingen te hebben over het behoud van het reiskostenforfait – de directe aanleiding tot het uit elkaar vallen van het tweede kabinet-Lubbers – dan over werkgelegenheidsbeleid. De vvd-kiezers zijn nog niet gereed voor de warme pleidooien voor ‘werk, werk, werk’ (zie tabel 6).

*Tabel 6. Prioriteit vermindering werkloosheid of terugdringing financieringsstekort naar partijvoorkeur, 1986 en 1989*

	vermindering werkloosheid			
	1986	N=	1989	N=
GroenLinks	91%	47	83%	69
PVDA	90%	399	89%	435
D66	80%	78	75%	137
CDA	75%	352	69%	442
vvd	62%	193	48%	189
klein rechts	66%	35	61%	56
<i>allen</i>	79%	1128	73%	1460

*Uit:* C.W.A.M. Aarts e.a., ‘Politieke problemen en strijdpunten’, in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, pp. 65-122, p. 89.

*Tabel 7. Meningen over inkomensverschillen en inkomensverdeling, 1989-2003*

Vraag [2002]: 'Sommige mensen en partijen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die hier ergens tussenin ligt.'

<i>Positie van ondervraagden:</i>	1989	1994	1998	2002	2003
verschillen in inkomens groter					
1, 2	12	16	8	6	5
3	10	11	8	10	7
4	23	24	24	29	30
5	14	15	19	22	25
6,7	40	34	41	35	32
verschillen in inkomens kleiner					
<b>gemiddelde positie:</b>	<b>4,8</b>	<b>4,5</b>	<b>5,0</b>	<b>4,8</b>	<b>4,9</b>
Totaal	99%	100%	100%	102%	99%
N=	1727	1740	2070	1885	1265
<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>					
-PVDA	5,7	5,3	5,4	5,3	5,3
-CDA	4,5	4,3	4,8	4,8	4,7
-VVD	3,3	3,2	3,9	3,9	4,0
-D66	4,8	4,6	4,9	4,9	4,8
-GroenLinks	6,0	5,9	5,7	5,6	5,6
-SGP	4,0	4,8	3,9	4,3	4,5
-GPV	4,4	5,0	5,0		
-RPF	4,8	4,7	4,7		
-ChristenUnie				5,1	4,8
-Leefbaar Nederland				4,5	5,1
-LPF				4,5	4,5
-SP	4,6	5,7	6,0	5,5	5,8
<i>gemiddelde positie partijen volgens ondervraagden:</i>					
-PVDA	5,9	5,4	5,5	5,3	
-CDA	3,5	3,6	4,3	4,2	
-VVD	2,5	2,6	2,7	2,7	
-D66	4,8	4,4	4,5	4,4	
-GroenLinks			5,7		
-GPV			4,2		
-LPF				3,3	

*Uit:* J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 103.

Het gaat in de jaren negentig goed met de Nederlandse economie. Het liberale electoraat is zeer ingenomen met de klassieke kritiek op de omvang van de collectieve uitgaven en de krachtige taal tegen herverdeling en het pampieren van uitkeringstrekkers (zie tabel 7). De onliner ‘Beter de warmte van een baan dan de kilte van een uitkering’ doet het inmiddels uitstekend. Ook de vvd-kiezers zijn nu voorstanders van een krachtige bestrijding van de werkloosheid, zij het uiteraard niet door de staat maar via de markt.

Het vvd-electoraat volgt in de jaren negentig ook de harde koers van de politieke leiding in de criminaliteitsbestrijding. Het steunt de verschuiving van sociale preventie naar repressief overheidsoptreden en een uitbreiding van de capaciteit voor politie en justitie. De vvd-kiezers vinden dat de overheid harder moet optreden tegen de misdaad en de openbare orde strakker moet handhaven (zie tabel 8).

### *Immigranten en asielzoekers*

In de jaren negentig agendeert de vvd het immigratie- en asielprobleem. De vvd-kiezers voelen zich thuis bij de forse kritiek van de vvd, Bolkestein voorop en Henk Kamp als goede tweede, op de multiculturele samenleving – lang voordat het pvda-lid Paul Scheffer het over het ‘multiculturele drama’ heeft en Fortuyn die kwestie op scherp zet. De vvd-kiezers hebben er een uitgesproken mening over. Ze vinden dat allochtonen en etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en dat Nederland zo veel mogelijk asielzoekers moet terugsturen (zie tabel 9). Bolkesteins drieslag – beperk de immigratie, bevorder de integratie en bestrijd de discriminatie – zet de toon.

Vanaf 11 september 2001 beheerst het immigratie- en asielprobleem de publieke agenda. ‘9-11’ confronteert het Westen, ook ons land, met de gevaren van het islamitisch radicalisme. In november 2004 is er ook een confrontatie op eigen bodem: de moord op de cineast en columnist Theo van Gogh in Amsterdam. Bij de verkiezingen van 2002 en 2003 bevestigen de vvd-kiezers hun harde lijn tegenover immigranten en asielzoekers. Het gaat trouwens samen met hardere standpunten over de criminaliteitsbestrijding. De vvd-kiezers staan van alle grote partijen het dichtst bij de LPF, zij het dat ook de cda-kiezers zich in diezelfde richting bewegen.

De immigratie- en asielproblematiek is onderdeel van een breder complex van problemen: het gevoel van onvrede en onbehagen over megatrends die zich over de hoofden van de mensen heen voltrekken en waarop ze geen greep

*Tabel 8. Meningen over criminaliteit, 1994 en 2002*

Vraag [1994]: 'Nu zou ik u graag een vraag willen stellen over het optreden tegen de criminaliteit. Sommige mensen en partijen zijn van mening dat in Nederland door de overheid veel harder zou moeten worden opgetreden tegen de misdaad. Anderen vinden dat dit optreden momenteel hard genoeg is en dat het niet nodig en nuttig is harder op te treden. Uiteraard zijn er ook mensen die een mening hebben die daar tussen zit.

Aan het begin van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat de overheid veel harder zou moeten optreden tegen de misdaad (dus bij cijfer 1); aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat het optreden van de overheid tegen de misdaad momenteel hard genoeg is (dus bij cijfer 7).'

Vraag [2002]: 'Over de wijze waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit en probeert de openbare orde te handhaven wordt verschillend gedacht. Sommigen vinden dat de overheid te hard optreedt, terwijl anderen vinden dat de overheid harder zou moeten optreden. Aan het begin van de lijn staan nu personen (en partijen) die vinden dat de overheid te hard optreedt (dus bij cijfer 1). Aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat de overheid harder zou moeten optreden (dus bij cijfer 7).'

*[merk op: voor de vergelijkbaarheid zijn de schaalposities voor 2002 omgedraaid, zodat een 1 in de onderstaande gegevens staat voor een te hard optredende overheid en een 7 voor een overheid die harder zou moeten optreden]*

<i>positie van ondervraagden:</i>	1994	2002
1994: overheid moet veel harder optreden		
2002: overheid moet harder optreden		
1,2	61	39
3	12	34
4	10	16
5	6	8
6,7	12	3
2002: overheid treedt te hard op		
1994: optreden van overheid is hard genoeg		
<b>gemiddelde positie:</b>	2,6	2,3
Totaal	101%	100%
N=	1779	1898
<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>		
-PVDA	3,1	2,7
-CDA	2,6	2,2
-VVD	2,2	2,0
-D66	2,8	2,8
-GroenLinks	4,0	2,9
-SGP	1,5	1,9



Tabel 8, vervolg

<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>	1994	2002
-GPV	1,7	
-RPF	2,4	
-ChristenUnie		2,1
-Leefbaar Nederland		1,9
-LPF		1,6
-SP	2,0	2,6
<i>gemiddelde positie partijen volgens de ondervraagden:</i>		
-PVDA	4,2	3,7
-CDA	3,6	2,9
-VVD	2,9	2,6
-D66	4,0	3,7
-LPF		1,7

*Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw, Amsterdam, 2005, p. III.*

meer hebben. Dat gevoel van onvrede manifesteert zich in een groeiende aversie jegens de Europese integratie. Ook vvd-kiezers, die altijd zeer Europegezind zijn geweest, beginnen zich geleidelijk aan ongemakkelijk te voelen onder de regelgeving vanuit Brussel. Aan de uiteinden van het politieke spectrum – de LPF en de SP – heerst eurosceptis. In de richting van het centrum heeft links daar weinig mee op, in tegenstelling tot centrum-rechts. Ook hier ontlopen cda- en vvd-kiezers elkaar niet veel.

Er is geen verkiezingsonderzoek voor nodig om vast te stellen dat de verwaarlozing van het immigratie- en integratievraagstuk de vvd in november 2006 stemmen heeft gekost. Het gaat hierbij niet alleen om de vraag of dat probleem vvd- en wisselende kiezers in 2006 dag en nacht bezighoudt. Minstens zo belangrijk is namelijk dat die kiezers van de vvd verwachten dat zij dit vraagstuk voortdurend aan de orde zal stellen. Het immigratie- en integratievraagstuk is in de jaren negentig het *unique selling point* van de vvd geweest. Het is haar in 2001-2002 ontnomen door Fortuyn en diens LPF. Wanneer de LPF van het toneel verdwenen is, ligt het voor de hand dat de vvd het weer opeist. Dat gebeurt ook ten tijde van het tweede en derde kabinet-Balkenende, vooral door toedoen van Verdonk. Maar in de aanloop naar de verkiezingen van november 2006 gaat Wilders ermee aan de haal.

*Tabel 9. Meningen over allochtonen en minderheden, 1994-2003*

Vraag [2002]: 'In Nederland wordt verschillend gedacht over allochtonen en etnische minderheden. Sommige mensen en partijen vinden dat ze in Nederland moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich, als zij in Nederland blijven, volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Natuurlijk zijn er ook mensen die een mening hebben die daar tussenin ligt. Aan het begin van de lijn staan nu mensen (en partijen) die vinden dat allochtonen en etnische minderheden in Nederland moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur (dus bij cijfer 1); aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat ze zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (dus bij cijfer 7).'

[merk op: in 1994 had de vraag betrekking op 'buitenlandse werknemers en etnische minderheden']

<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>	1994	1998	2002	2003
-PVDA	4,6	4,4	4,5	4,5
-CDA	5,1	5,0	5,5	5,4
-VVD	5,4	5,1	5,5	5,4
-D66	4,4	4,0	4,8	4,5
-GroenLinks	3,2	3,9	4,5	3,9
-SGP	5,8	4,9	6,4	5,9
-GPV	4,5	4,7		
-RPF	5,0	5,1		
-ChristenUnie			5,1	5,0
-Leefbaar Nederland			5,8	5,7
-LPF			6,2	6,0
-SP	5,9	4,3	4,5	4,2

*Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21<sup>e</sup> eeuw, Amsterdam, 2005, p. 119.*

### *Immateriële issues*

Als het om de liberale strijdpunten gaat, is het in de vvd goed gebruik onderscheid te maken tussen de materiële en de immateriële issues. Tot die laatste behoren eerst en vooral de abortus en de euthanasie dan wel vrijwillige levensbeëindiging. Bij deze immateriële zaken bevindt het vvd-electoraat zich in een andere positie dan bij de materiële onderwerpen. Vanaf de jaren zeventig trekt het in de discussies over het toestaan van abortus min of meer gelijk op met de pvda-kiezers, om die in 1989 zelfs ver achter zich te laten (zie tabel 10).

*Tabel 10. Opvattingen van kiezers over abortus naar partijvoorkeur, 1977-1989*

	1977	1981	1982	1986	1989
<b>PVDA</b>					
Verbod (1,2)	16	12	12	9	14
(3,4,5)	28	20	17	23	21
Vrouw beslist (6,7)	56	69	71	67	65
N=	100% 428	101% 370	100% 410	99% 381	100% 446
<b>D66</b>					
Verbod (1,2)	4	8	10	4	6
(3,4,5)	33	30	19	26	20
Vrouw beslist (6,7)	63	62	72	70	74
N=	100% 82	100% 194	101% 70	100% 77	100% 141
<b>CDA</b>					
Verbod (1,2)	46	41	38	32	29
(3,4,5)	33	36	35	41	36
Vrouw beslist (6,7)	21	23	27	27	35
N=	100% 420	100% 478	100% 335	100% 355	100% 452
<b>VVD</b>					
Verbod (1,2)	17	13	14	12	4
(3,4,5)	35	34	26	29	30
Vrouw beslist (6,7)	48	53	60	59	67
N=	100% 181	100% 226	100% 318	100% 187	101% 192

*Uit: C.W.A.M. Aarts e.a., 'Politieke problemen en strijdpunten', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., De Nederlandse kiezer 1989, Amsterdam, 1992, pp. 65-122, p. 104.*

De opvattingen van de vvd-kiezers over het toestaan van euthanasie op verzoek van de patiënt lopen daarmee ongeveer parallel. In de jaren tachtig gaan zij een stapje verder dan de pvda-kiezers. Vanaf de jaren negentig zet deze lijn zich voort. Er tekent zich een cesuur af tussen alle seculiere partijen en de

confessionele partijen. vvd-kiezers zitten nu op dezelfde lijn als het D66-electoraat. Kiezers aan de linkerkant, zowel bij de pvda als GroenLinks, zijn terughoudender.<sup>41</sup>

De immateriële strijdpunten in de geschiedenis van de vvd hebben steeds een centrale plaats ingenomen in principiële discussies. Ze zijn in de politieke arena op bepaalde momenten aanleiding geweest tot vaak emotionele confrontaties. Vooral in 1976-1977 waren er hevige spanningen binnen de vvd rond een initiatiefwetsvoorstel van vvd en pvda over zwangerschapsonderbreking, dat uiteindelijk in de Eerste Kamer verworpen werd. Maar die discussies, confrontaties en spanningen hebben het vvd-electoraat eigenlijk nooit beslissend beïnvloed. De duidelijke positionering van het liberale electoraat neemt niet weg dat er in deze principiële aangelegenheden altijd een fors gedeelte van de vvd-achterban – in de jaren tachtig toch altijd nog een derde – een behoudend standpunt heeft gehad.

Hoe cru het ook klinkt en is, de immateriële strijdpunten hebben in de verkiezingsstrijd altijd minder betekenis gehad dan de materiële kwesties en – in de latere periode – de criminaliteitsbestrijding en het immigratie- en asielprobleem. Deze prioriteitstelling is terug te voeren tot de constatering dat de vvd-kiezers hun partij vooral als belangenpartij en minder als beginselenpartij zien. Dat is voor de liberale denkers misschien moeilijk te verteren, maar het is daarom niet minder waar.

### De kiezers en de leden

Zijn de kiezers van de vvd rechtser dan de leden? Zijn de niet-actieve leden rechtser dan het partij kader? Wiegel verkondigde dat in september 2007 met grote stelligheid.<sup>42</sup> En het behoort ook tot de conventionele wijsheden in en rond de vvd. Er is echter weinig wetenschappelijk onderzoek beschikbaar om deze stelling te toetsen. In ieder geval gaat de stelling voor het einde van de jaren negentig, toen ze werd bedacht, slechts gedeeltelijk op.<sup>43</sup> De kiezers blijken inderdaad rechtser dan de leden te zijn in hun opvattingen over allochtonen en etnische minderheden. Ze hebben ook minder op met de Europese integratie dan de leden. Maar op financieel- en sociaal-economisch terrein zijn ze juist minder rechts. De kiezers hebben minder bezwaren tegen inkomensnivellering dan de leden, en zelfs aanzienlijk minder dan de actieve leden. Datzelfde geldt voor de hoogte van de sociale uitkeringen. De vvd-kiezers plaatsen zichzelf op het links-rechtscontinuüm iets rechtser dan de leden.

Met de steeds centralere plaats van het immigratie- en integratievraagstuk op de publieke en politieke agenda valt aan te nemen dat het verschil in signatuur tussen kiezers en leden – kiezers rechtser dan de leden – is toegenomen. Dat dit verschil geen natuurverschijnsel is, blijkt uit de dubbelzinnige stand van zaken aan het einde van de jaren negentig. Kennelijk hangt het in belangrijke mate af van de focus en inhoud van de publieke en politieke agenda, of en in welke mate en zelfs in welke richting op het links-rechtscontinuüm de opvattingen van kiezers en leden van elkaar verschillen.

### Conclusies

*Winst en verlies.* De vvd heeft verkiezingen gewonnen dankzij een krachtige oppositie, onomstreden leiderschap gekoppeld aan het bepalen van de maatschappelijke en politieke agenda, en gevestigd en langdurig leiderschap. Ze heeft doorgaans verloren, nadat ze regeringsverantwoordelijkheid had gedragen. De tragiek van de vvd is dat ze in coalitiekabinetten steeds de tweede viool heeft moeten spelen of voor tweede violist is aangezien. Dit gold in het bijzonder bij coalities met de confessionele partijen, later het cda. De vvd kende bij Tweede Kamerverkiezingen vanaf het allereerste begin ups en downs. Het dieptepunt van de verkiezingen van november 2006 – 22 zetels – is, anders dan velen op dat moment denken, niet het absolute dieptepunt geweest. Parlementaire historici verwijzen klinisch naar de periode tot 1972, toen de partij voortdurend lager scoorde. Maar ook korter geleden, in 1989, kwam de vvd niet verder dan 22 zetels. De nederlaag bij de verkiezingen van november 2006 is te wijten aan de wetmatigheid van verlies na jaren van politieke en bestuurlijke verantwoordelijkheid in een kabinet met het cda, en, na de lijsttrekkerverkiezing, aan de geur van verdeeldheid tijdens de verkiezingscampagne.<sup>44</sup> Ook de verwaarlozing van het immigratie- en integratievraagstuk kostte stemmen.

*Het vvd-electoraat.* De vvd-kiezers zien hun partij vooral als belangenpartij en minder als beginselenpartij. Ze hebben daarmee een ander beeld dan de oprichters van de partij voor ogen stond. Die zagen in de volkspartij die de vvd moest worden immers een partij die zich niet op deelbelangen maar op het algemeen belang diende te richten. Dat het vvd-electoraat primair deelbelangen op het oog heeft, zal ook voor liberale denkers moeilijk te verteren zijn, maar het is daarom niet minder waar. Liberale denkers moeten intussen goed in staat zijn standpunten over maatschappelijke strijdpunten te formuleren die

geënt zijn op de liberale beginselen én de belangen van het vvd-electoraat dienen.

De achterban van de vvd is in het politieke spectrum te typeren als centrum-rechts. Ze positioneert zichzelf ook op die plaats. Ze is wat rechtser dan de leden, maar zeker niet zo eenduidig als sommigen ons willen doen geloven. Het verschil in opvattingen tussen de vvd-kiezers en de vvd-leden – de kiezers rechtser dan de leden – is in elk geval geen natuurverschijnsel.

De achterban van de vvd is vooral te vinden onder de midden- en hogere inkomens, onder het beter opgeleide deel van de bevolking. In dit segment van het electoraat heeft de vvd steeds geduchte concurrentie gehad van de confessionele partijen, eerst vooral de kvp en de chu, daarna het cda. Gaandeweg heeft de vvd wat meer stemmen weten te trekken onder wat vroeger de arbeidersklasse werd genoemd en nu de (sub)modale inkomensgroep heet. Het gaat om de mensen die de blauwe boord voor de witte ingeruild hebben. Het zijn in het bijzonder degenen die het niet slecht hebben maar vooral hogerop willen – is het niet voor zichzelf, dan toch voor hun kinderen. Het zijn ‘de mensen in het land’ van Wiegel. Alleen bij de verkiezingen van 1982 – Nijpels – en 1998 – Bolkestein – weet de vvd enigszins door te dringen tot mensen met een laag inkomen.

De vvd bindt kiezers vanaf haar oprichting aan zich op harde financieel- en sociaal-economische strijdpunten en, in de internationale politiek, een sterke oriëntatie op het Atlantisch bondgenootschap. Daar komen vanaf eind jaren zeventig de veiligheid en criminaliteitsbestrijding bij. In de jaren negentig eigent de vvd zich met succes het strijdpunt van de immigratie- en integratieproblematiek toe. Ze geeft dat in het begin van deze eeuw uit handen aan Fortuyn en diens lpf, en ze vergeet het in de verkiezingsstrijd van 2006 weer op te eisen. Het gevolg: veel zetels voor Geert Wilders. Voor de komende jaren leidt dit tot een agenda waarin de economie, de veiligheid en de immigratie- en integratieproblematiek centraal moeten staan. Maar evenals in het begin van de jaren negentig dient de vvd vroegtijdig signalen op te pakken van vooralsnog verborgen maatschappelijke strijdpunten. De immateriële issues – abortus en euthanasie – hebben altijd minder electorale betekenis gehad dan de materiële kwesties. De abortuswetgeving heeft meermalen tot heftige discussies onder liberale politici en partijprominenten geleid, maar die discussies raakten het vvd-electoraat in mindere mate.

Net als bij de andere partijen is de partij-identificatie van de vvd-kiezers door de jaren heen afgenomen. Het aantal wisselende of zwevende kiezers is toegenomen. Dat komt niet doordat de kiezers in de war zouden zijn geraakt.

Veeleer geldt dat de partijen, met inbegrip van de vvd bij tijd en wijle, kennelijk af en toe het kompas zijn kwijtgeraakt. In plaats van met zwevende kiezers hebben we dan te maken met zwevende partijen – waaronder de vvd. Het vvd-electoraat heeft een sterke behoefte aan duidelijkheid en consistentie. Wanneer de vvd niet genoeg aandacht besteedt aan haar evergreens, verliest ze stemmen.

*Groei.* Uitgangspunt voor de vvd zijn de liberale beginselen uit de Beginselverklaring van 1980: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid. Over de selectiviteit en precieze verwoording van die beginselen valt anno 2008 wel het nodige te zeggen, maar ze geven de kern van het liberalisme goed weer. En dat zeker wanneer het gepaard gaat met de oproep tot zo min mogelijk overheidsinterventie. Als liberale partij stelt de vvd zich teweer tegen de automatische politieke en bestuurlijke reflex om elk probleem door middel van overheidsingrijpen te willen oplossen. Tegenover het paternalisme en de bevoogding die vanuit liberale optiek zo kenmerkend zijn voor de socialisten, sociaal-democraten en christen-democraten, wil de vvd een samenleving die haar kracht ontleent aan de ontplooiing en ontwikkeling van de mensen en de samenwerking die de mensen contractueel en in vrijwillige verbanden aangaan. De vvd dient goed te letten op de megatrends in de wereld, maar het gaat er ook om de micronarigheid van de mensen serieus te nemen. Dat resulteert in *compassionate liberalism*.

Als centrum-rechtse partij zal de vvd in de toekomst kiezers die nu hun heil zoeken bij partijen rechts van haar ervan moeten overtuigen dat ze bij de vvd aan het goede adres zijn. De vvd moet zich niet laten verleiden tot standpunten die rechtser dan rechts zijn, maar moet een consequent centrum-rechtse koers houden. De milde verrechtsing van het Nederlandse electoraat biedt haar dan volop kansen in het brede partijpolitieke spectrum. Daarbij zal de vvd kunnen profiteren van het feit dat zij zich in haar zestigjarig bestaan heeft gemanifesteerd als een partij die steeds politieke en bestuurlijke verantwoordelijkheid heeft aangedurfd voor moeilijke, in het algemeen belang te nemen beslissingen. Als de vvd werkbare oplossingen biedt voor een duurzame economische ontwikkeling, de integratie- en immigratieproblematiek en de binnenlandse en – voor zover ons land daar een rol te spelen heeft – internationale veiligheid, heeft ze vooral kansen om in te breken op de brede rechterflank van het cda. De afgelopen jaren is het cda de voornaamste concurrent van de vvd geweest. Dat zal ook de komende jaren het geval zijn. In het vlottende politieke krachtenveld zijn er daarnaast mogelijkheden om neo-liberalen en realo's vanuit

de PVDA naar zich toe te halen en ontevreden leraren, verpleegkundigen, artsen, politieagenten en ambtenaren bij uitvoerende overheidsdiensten uit de SP los te weken.



*fiscaliteit na twaalf jaar minister Zalm*, Den Haag, 2007, pp. 13-22.

<sup>86</sup> Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 301.

<sup>87</sup> Interview met Frits Bolkestein, 3 juli 2007 te Amsterdam.

<sup>88</sup> Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

<sup>89</sup> Teun Lagas, 'Bolkestein bleef geërgerd over de jaren zeventig', in: *Trouw*, 31 juli 1998.

<sup>90</sup> J.A.A. van Doorn, 'Zeer gearticuleerde meningen', in: *HP/De Tijd*, 9 november 1990, pp. 26-27 (bespreking van Frits Bolkestein, *De engel en het beest*). Het 'Wiegeliaanse moment' ontleende hij aan Jos de Beus in idem e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, 1989; herziene druk Amsterdam 1996, p. 93.

<sup>91</sup> In Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, wordt de indruk gewekt dat de VVD de reputatie kreeg van regenten bij uitstek. Dat is een vertekening achteraf, in 2002 werd dit verwijt gericht aan de PvdA. Zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman ed., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006.

<sup>92</sup> Jozias van Aartsen, 'Waarom ik straks de Kamer verlaat', in: *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006, p. 7.

<sup>93</sup> Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

### Noten bijdrage Uri Rosenthal

<sup>1</sup> Zie bijvoorbeeld H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale*

*vereniging*, Den Haag, 1998; en P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen, 1946.

<sup>2</sup> Onder andere door het NIPO en Veldkamp/Marktonderzoek.

<sup>3</sup> Sociaal-wetenschappelijk instituut van de Vrije Universiteit afdeling Politicologie, *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*, Amsterdam/Brussel, 1967; L.P.J. de Bruyn, R.J. Mokken en F.M. Roschar red., *De Nederlandse kiezer '71. Een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1971*, Meppel, 1972; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '73*, Alphen aan den Rijn, 1973; G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens red., *De Nederlandse kiezer '77*, Voorschoten, 1977; C. van der Eijk en B. Niemöller red., *In het spoor van de kiezer. Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag*, themanummer *Acta Politica*, 18, 1983; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992; R. Horstman en J. van Deth, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book 1971-1989*, Amsterdam, 1993; J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Aarts en H. Semetko red., *The 1998 Dutch Election in Perspective*, themanummer *Acta Politica*, 34, 1999; J.J.A. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000; K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een*

verdeeld electoraat: de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, Utrecht 2007.

<sup>4</sup> Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 79.

<sup>5</sup> M. van Weezel en L. Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuitter*, Amsterdam, 1999, pp. 83-84.

<sup>6</sup> Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 195.

<sup>7</sup> A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, pp. 13-41.

<sup>8</sup> P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Uithoorn/Rotterdam, 2002.

<sup>9</sup> J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, p. 42.

<sup>10</sup> U. Rosenthal, 'Macht en controle op de macht; de dringende behoefte aan publieke controle', in: *Nederlands Juristen Blad*, 2000 (34), pp. 1703-1706.

<sup>11</sup> Wij hebben het over het kabinet-Balkenende. Het waren formeel twee kabinetten-Balkenende. Na de crisis van juni 2006, toen het kabinet viel over het paspoort van Ayaan Hirsi Ali, ging het derde kabinet-Balkenende aan de slag.

<sup>12</sup> Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 79-88 en pp. 134-141.

<sup>13</sup> 'Voor de lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezing (moet) gelden dat deze na verkiezingen voorzitter van de Tweede Kamer-fractie wordt en geen zitting neemt in een kabinet, tenzij als minister-president' (*Om de vrijheid. Liberaal manifest*, Den Haag 2005, p. 72).

<sup>14</sup> Politieke Barometer, NOVA, 15 september 2006.

<sup>15</sup> Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. VVD evaluatierapport Commissie Dekker. Een evaluatie van de ge-*

*meenteraadsverkiezingen, lijsttrekkerverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006*, z.pl., 2007, p. 23.

<sup>16</sup> Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 65-80; M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, pp. 162-231.

<sup>17</sup> Mededeling van Hans Wiegel.

<sup>18</sup> J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinetscrises*, Den Haag, 1989.

<sup>19</sup> H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1995, pp. 395-414.

<sup>20</sup> De oorspronkelijk protestantse gerichtheid voert terug tot Telders en Stikker; zie Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, p. 116.

<sup>21</sup> Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*.

<sup>22</sup> M. van Weezel en M. Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok*, Amsterdam, 2002, pp. 70-75.

<sup>23</sup> Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 205.

<sup>24</sup> Wij baseren ons op de gegevens van de verkiezingsonderzoeken die in noot 3 vermeld staan. Teneinde de tekst leesbaar te houden, is ervan afgezien de verschillende constatering met precieze vindplaatsen uit de verschillende kiezersonderzoeken en rapportages van peilingen te annoteren.

<sup>25</sup> S. Mulder, *Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's Waarden in Nederland model*, Amsterdam, 2002.

<sup>26</sup> M. Visser, 'De VVD tussen verzuiling en ontzuiling', in: *Liberaal Reveil*, 34 (1993), no. 3, pp. 107-111.

<sup>27</sup> H. van der Kolk, 'Het afnemende be-

lang van godsdienst en sociale klasse', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 121-138, pp. 128-129.

<sup>28</sup> J.J.M. van Holsteyn, 'De kiezer verklaart. Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 107-120, p. 118.

<sup>29</sup> Ibidem, pp. 109-110.

<sup>30</sup> U. Rosenthal, 'Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten – thuisblijvers en kiezers in slechte tijden', in: Van der Eijk en Niemöller red., *In het spoor van de kiezer*, pp. 229-241.

<sup>31</sup> H.J. Schoo, 'Het is de campagne, sufferd!' , in: *de Volkskrant*, 31 maart 2007.

<sup>32</sup> J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 227.

<sup>33</sup> Ibidem, p. 228.

<sup>34</sup> M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

<sup>35</sup> S.P. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66 en pp. 51-52.

<sup>36</sup> Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 165-188; pp. 183-186.

<sup>37</sup> H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 211-234; pp. 224-225.

<sup>38</sup> Ph. van Praag, 'Rutte versus Verdonk

– was dit nu echt het probleem van de VVD?', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, te verschijnen.

<sup>39</sup> Onderzoek MarketResponse, VVD-campagne Tweede Kamer 2006. Uitgevoerd eind juli, begin augustus 2006.

<sup>40</sup> Zie Vonhoff, *Liberale onder één dak*, pp. 203-208.

<sup>41</sup> Een deel van de achterban van GroenLinks heeft zijn wortels in de katholieke Politieke Partij Radikalen.

<sup>42</sup> Tijdens de algemene ledenvergadering van de VVD, Veldhoven, 15 september 2007.

<sup>43</sup> R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124.

<sup>44</sup> Volgens Henk Vonhoff niet zozeer ná de lijsttrekkersstrijd in het voorjaar van 2006 als wel dóór die lijsttrekkersstrijd. Ik houd het in de tekst toch op: na de lijsttrekkersstrijd.

#### Noten bijdrage Gerrit Voerman en Erwin Dijk

<sup>1</sup> Ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 82.

<sup>2</sup> H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, tweede druk, 1966, p. 205.

<sup>3</sup> Dit artikel is in belangrijke mate gebaseerd op archiefmateriaal en publicaties van de VVD zelf (jaarverslagen, rapporten van partijcommissies, bijdragen in het ledenblad *Vrijheid en Democratie*), waardoor ook een indruk wordt verkregen van het zelfbeeld van de partij.

<sup>4</sup> A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, Baarn, 1909, p. 8. De Uniesecretaris vond